

ՆՈՐ-ՔԱՅԱԶԷՏԻ ԳԱԽԱՌ ԿԱՄ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔ

Ե. ԼԱԱՅԵԱՆԻ

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Դ. ՈՍՏԻԿԱՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

ԳԻՒՋԱԼԴԱՐԱՅԻ ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ



իւզալդարա. հնումը՝ Աղնուածոր. — (63°06'15" — 40°08'6"). — Տարածւում է համանուն գետակի ափին, մի սքանչելի ձորակի մէջ: Բռնում է 49 դ. 2080 ք. ս. տարածութիւն և զարդարուած է ծառերով: Գրեթէ կենտրոնում բարձրանում է մի հինաւուրց, բայց վերանորոգուած եկեղեցի, ս. Աստուածածին անունով: Մի քանի կանոնաւոր փողոցներ և զեղեցիկ, երկյարկանի տներ աւելացնում են տեղի գեղեցկութեան տալաւորութիւնը: Գիւղում և շրջակայքում կան եօթ գերեզմանատներ, բաւականաչափ խաչարձաններով և տապանաքարերով: Գետակի աջ ափին գտնւում է շէշխանայ վանքը, — սա սրբատաշ քարից շինուած եկեղեցի է, որի միմիայն կիսաւեր պատերն են մնում: Վանքի շուրջը նկատելի են բնակարանների հետքեր: Շուրջը եղած խաչքարերից մինի վրայ արձանադրուած է.

՚ի թվ. 21թ (—1290) կանգնող Յովասաբա յիշէք. կամաւն Այ կանգնեցաւ սուրբ խաչս իշխանութեան բարեպաշտ արքային Ամիր Հասանայ, բարեխաւս Շահանայ և Միրայ՝ մաւրն և զաւակաց իւրոց. ով որ կարգէք Ած ողորմի ասէք.

Նրկու խաչքարի վրայ էլ տեղացիները հասարակ քարով մատուռ են կանգնել և թալկացող երեխաներին բերում են այստեղ՝ բժշկութիւն հայցելու, այս պատճառով էլ՝ այդ մատուռները թալալոց են կոչւում:

Մի մատուռ էլ գիւղի բարձրումն է կանգնած, մի սառնորակ աղբրի մօտ և կոչւում է Թուխ-մանուկ:

Գիւղից մօտ երկու կիլոմետր հեռու դէպի արեւելք ընկած է այժմ «Բաջ նահատակ» կոչուող ուխտատեղին, ուր մնում են Սընծից սուրբ Մինասայ անապատի աւերակները: Սեանայ վանքի ձեռագիրներից № 8-ի յիշատակարանից երևում է, որ 1669 թուին Վարդենից ժողովուրդը այդ աւետարանը նուիրել է այս անապատին:

Անապատի շուրջը կան բաւական խաչքարեր, որոնցից մինը կանգնած է Ստեփանոս եպիսկոպոսի վրայ 2Խ(=1291) թուականով:

Այստեղից 2½ կիլոմետր հեռու կայ մի գիւղատեղի, մի աւեր եկեղեցիով, որի շուրջը եղած խաչքարերի արձանագրութիւններից ամենահինը կրում է 2ԾԳ (=1304) և ամենանորը՝ ՌձԿԵ (=1716) թուականը: Տեղացիք այս գիւղատեղուն «Բնրդի խարապա» են կոչում:

Գիւղալղարի բնակիչները հայեր են, Ալաշկերտի Գեօլասար, Եօնճալու, Ղումլուճա, Դիգամ և Պամուր, Մըչըտլու և Ղըղըլ-Ղալա գիւղերից գաղթած. ընդամենը 453 տուն են, 1847 աբ. 1707 իգ. ի միասին՝ 3554 հոգի: Գիւղի մտաւոր զարգացումը բաւական բարձր է, որովհետեւ թէ հնումը և թէ այժմ կայ դպրոց:

Պարապմունքը երկրագործութիւն և անասնապահութիւն է: Ունին 2615 դ. 1440 ք. ս. վարելահող և 1959 դ. 2320 ք. ս. արօտատեղի:

Վերին Գիւղալղարա.—Գտնւում է Ներքին Գիւղալղարայից փոքր ինչ վերև, նոյն գետի ձախ ափին: Հիմնուած է 1878 թուին ալաշկերտի Քօռուն և Մուսուն գիւղերի հայ գաղթականներից: Գիւղում ուշադրութեան արժանի առանձին բան չկայ: Բնակիչները 44 տուն են, 178 աբ. 177 իգ. ի միասին՝ 355 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է:

Քեօլաղան. (Келаникрянъ) (62° 7' 55"—40° 9' 40").—Տեղաւորուած է լճից հազիւ 1½ կիլոմետր հեռու, բլրակների ստորոտում, բռնում է 23 դ. 2020 ք. ս. տարածութիւն, որից միայն 18 դ. է շինութիւններով ծածկուած: Չարդարուած է ուռնիններով և ունի մի քանի կանոնաւոր փողոցներ, մի նորաշէն եկեղեցի, հինգ խանութ: Այստեղ է նաև գիւղական հասարակական դատարանը:

Գիւղի հին անունը յայտնի չէ, այժմեանը՝ Քեօլանը-ղոան (քեօլանիների ջարդատեղի) յառաջացել է այն հանգամանքից, որ լեղգիներն այս կողմերը ասպատակելիս այս տեղում կոտորել են

Քօլանի կոչուած թուրքերին, որոնցից մի քանի հոգի ազատուեալ են և փախել, էջմիածնի գաւառում հիմնել Քօլանլու գիւղը *):

Քեօլաղաւանից մօտ երկու կիլոմետր հեռու դէպի արեւելք, մի սարի գագաթին նկատելի է ամրոցի հետքեր՝ պարսպի և տների հիմքեր, և մի ստորերկրեայ անցք: Այս ամրոցի ստորոտում, լճի մէջ ցցուած քարաժայռի կրծքին գտնւում է 19 տողից բաղկացած բեկուագիր արձանագրութիւնը, որը պատմում է թէ Սարգսուրի որդի Ռուսան տիրել է այս կողմերին և հարկատու դարձրել 23 թագաւորներ. շինել է պալատներ և նորոգել Տէրջրա սասածու տաճարը:

Քեօլաղաւանի բնակիչները հայեր են 1829 թուին Ալաշկերտի Կոփ, Եօնճալու, Շէյխ աղուք գիւղերից գաղթած. ընդամենը 195 տուն, 824 ար. 759 իգ. միասին՝ 1583 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է. ունին 1386 դ. 1200 ք. ս. վարելահող և 935 դ. 1080 ք. ս. արօտատեղի:

Վերին-Քեօլաղաւ կամ Պարմիր-Պարապա.— Գտնւում է Քեօլաղաւ գիւղից երկու կիլոմետր հեռու, դէպի հարաւ արեւելք, մի հին գիւղատեղում, ուր կայ մի կիսաւեր եկեղեցի և բաւականաչափ կարմիր խաչքարեր, որոնցից մինի վրայ տրձանագրուած է եղել, ըստ Սմբատեանի **):

Իմ որդի (Տաճատի) հարսանիքին գործադրեցաւ երեք խաւվար լալեր. մի խաւվար աղ. հինդ եզն և տասն ոչխար. երեք կարաս գինի և մի կարաս օղի. Սօթից մինչև Գաւառայ Գեղարքունին (Նորատուզն) հրաւիրուած էին հարսանիք. ով մեզանից քաջ է, թող այսպէս հարսանիք անի որդւոյն. Միր Ամիր:

Վերոյիշեալ արձանագրութիւնը ես չկարողացայ գտնել. իմ տեսած խաչքարերից ամենից ուշագրաւը գտնւում է եկեղեցու մէջ, ծածկուած է գեղեցիկ քանդակներով և թիկունքին կրում է հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Ածով մեք Դաւիթ էրէցս և որդիքս Սուլթան ղուլի Եղիշին թոռն Ղալամին որ ենք ծնունդս Սարու Ամիրճանին, որ բաղում ջանիւ և հնարիւ բերել սարնդահանայ արևի սարին ջուրն Դախճն գթայ շինոյ շինեաց բ. ջաղաց. եթող հօրն իմ, քերցն ընդոնց:

Մի ուրիշ խաչքարի վրայ էլ գրուած է.

Ած ողորմի Սուլթան Ղուլիին:

*) Սմբատեան. Գեղարքունի եր. 552.

**) Գեղարքունիք եր. 553.

Հաւանական է, որ այս գիւղատեղին հին Վաղաւեր գիւղը հղած լինի: Բնակիչները 1890 թուին Քեօլաղաւանից գաղթած հայեր են, ընդամենը 22 տուն, 101 ար. 98 իգ. միասին՝ 1089 հոգի:

Ներքին Ալուջալու, հնումը Ստորին Կթանոց. (63° 10' 20"—40° 9').—Գտնւում է Քեօլանի-ղաւան գիւղից երեք կիլոմետր դէ-դի արեւելք, այնպէս որ վերոյիշեալ սեպածէ արձանագրութիւնը երբեմն և սրա անունով է յիշուում, թէպէտև աւելի մօտ է Քեօլանի-ղաւանին: Փորուած է լճափին. լճից հազիւ մի կիլոմետր հեռու և բռնում է 23 դ. 404 ք. ս. տարածութիւն, որից 17 դ. 670 ք. սաժէնն է շինութիւններով ծածկուած: Գիւղի մէջ առանձին ուշագրաւ բան չկայ, միայն նրա արեւելեան կողմը, փոքրիկ ձորակի մէջ գտնւում է Վանեվանից վանքը *):

Բնակիչները Ալաշկերտի դանադան գիւղերից 1830 թ. գաղթած հայեր են. ընդամենը 183 տուն, 756 ար. 714 իգ. իմիասին 1470 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է: Ունին 1452 դ. 2050 ք. ս. վարելահող, 926 դ. 280 ք. ս. արօտատեղի:

Վերին-Ալուջալու, հնումը՝ Հոսպակ.—(63° 10' 50"—40° 6' 15").—Այս թրքաբնակ գիւղը կոչւում է նաև Մոլլալու, որովհետև զաւառումս մոլլայութեան պատրաստութիւնները զալիս են այստեղ սովորելու: Գիւղը տեղաւորուած է Գիւմրէտ լեռան լանջին, միջով անցնում է մի գետակ, որ սկիզբն է առնում Գիւղալղարա լեռից, բռնում է 16 դ. 1200 ք. ս. տարածութիւն:

Արևմտեան կողմում կայ մի կիսաւեր եկեղեցի և շուրջը բաւականաչափ խաչքարեր և քառանկիւնի տապանաքարեր, որոնց վրայի տապանաքարերից նշանաւոր են հետեւեալները, մանաւանդ այս առաջինը՝ ուր յայտնուած է գիւղի հին անունը.

Հանգիստ Միւր Աղին, իւր կողակից Շաբային. հաւերն Բարսեղ քահանային. եղբաւրն Ղայիր խանին, գիւղն Հոսպակ:

Նս Մուրատ կանգնեցի սուրբ խաչս բարեխաւս Միւր-դիս թվ. ԶԹ (=1460).

Այս է հանգիստ Հախնազարի որդի Ամիրխանին թվ. ԶՂ (=1541).

Այս է հանգիստ Մկրտչին. ողորմի ասացէք թվ. Ռ- (=1551).

*) Տես նշանաւոր վանքերի նկարագրութեան մէջ:

Սուրբ խաչն բարեխաւս Մարենին կողակից Փաշային թ. ՌՃԽԲ (=1693).

Սուրբ խաչն բարեխաւս Պապի որդի Փասաբային:

Բնակիչները՝ շիա թուրքեր՝ 96 տուն են. 482 ար. 356 իգ. միասին՝ 838 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է: Ունին 1376 դ. 970 թ. ս. վարելահող և 133 դ. 2070 թ. ս. խոտատեղի, 863 դ. 1715 թ. ս. արօտատեղի:

Ղըզըլ-վանք. (63° 16' 50"—40° 7' 37").—Թրքաբնակ մի աննշան գիւղ է լեռան լանջին, իւր առաջ ունենալով մի սքանչելի տեսարան: Գիւղի ծայրին բարձրաւում է Մաքինեաց հրաշակաւոր վանքը *), կիսակործան և անխնամ: Վանքի մօտից հոսում է մի յստակ, լեռնային գետակ, որ կրում է գիւղի անունը և գնում թափւում Սեանայ լիճը: Բնակիչները, շիա թուրքեր, 99 տուն են, 387 ար. 346 իգ. միասին՝ 733 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է:

Գեօղակ-բուլաղ. (63° 14' 40"—40° 10').—Գիւղը իւր անունը՝ կարճ-աղբիւր՝ ստացել է այն հանգամանքից, որ սրա մօտից մի սաստիկ յորդ աղբիւր է ըղիւում և միայն երեք մետր տարածութիւն անցնելով թափւում է Սեանայ լիճը: Գիւղը տեղաւորուած է լճից փոքր ինչ բարձր, ձորակի լանջին, որի միջով հոսում է մի գետակ: Գիւղում կայ մի հին եկեղեցի, երկու հասարակ մատուռ և մի քանի հին խաչքար:

Բնակիչները հայեր են, 1830 թ. Ալաշկերտի Լաթար, Կոփ և այլ գիւղերից գաղթած. ընդամէնը 121 տուն, 589 ար. 528 իգ. միասին 1117 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Այս և Բատարկեշարի հասարակութեան Վերին Զաղալու, Ներքին Զաղալու, Ղանլի-Ալլահվերդի, Կեարկիրաշ, Սուրատան, Տիւսկուլու և Գեօղալդարայի հասարակութեան Ղըզըլ-վանք, Զամուրլու և Նարփուզլու գիւղերի, ինչպէս և Կիր կոչուած տեղի հողերը միասին են չափուած և ցուցակագրուած. ընդամէնը 69 դ. 1344 թ. ս. գիւղատեղի է, 8202 դ. 2120 թ. ս. վարելահող, 1427 դ. 1792 թ. ս. խոտատեղի, 2149 դ. 1224 թ. ս. արօտատեղի: 18 դեսիատին 480 թ. ս. էլ բռնուած է ջրով, որից 9 դ. 720 թ. ս. ջրանցքների, 6 դ. 1200 թ. ս. գետակի և 2 դ. 960 թ. ս. լճի տակ:

Գեօտակ-բուլաղ գիւղի հարաւային կողմում, չորս կիլոմետր հեռու, գտնուում է մի գիւղատեղի, որ տեղացիներից կոչւում է

*) Տես նշանաւոր վանքերի նկարագրութեան մէջ:

Կարմիր խարապա: Այստեղ ևս կայ մի հայկական աւեր եկեղեցի և մի քանի խաչքար:

Գեօտակ-բուլաղից դէպի արևելք, մի ընդարձակ դաշտավայրի վրայ գտնուում է մի հին քաղաքի հիմնապատեր: Տեղացիները այս տեղը կոչում են, «Տաշ-դափու», և անհ թէ ինչն: Այստեղ կայ մի մատուռ՝ 2 մետր երկարութեան, 1,50 մետր բարձրութեան, մի ժամանակ մեծ մեծ սալա-քարերով ծածկուած: Սրա մէջ, միայն հարաւային կողմում, կան երկու խաչքար, որոնցից մինի վրայ կարդացւում է թվ. ԾԳ (=604), իսկ միւսի վրայ թվին ԴԹ (=650 թ.): Այս մատուռից մի նրբանցք տանում է մի ուրիշ մատուռ: Նրբանցքի դուռը քարից է, որից և յառաջացել է այս աւերակի անունը՝ Տաշդափու՝ Քարադուռ: Այս քարէ դռան բարձրութիւնն է 1,10 մետր, լայնութիւնը 0,36 մետր և հաստութիւնը 0,18 մետր: Միւս մատրան արևելեան կողմը կան երեք խաչքար առաջներում մի մի տապանաքար: Այս խաչքարերից մինի վրայ գրուած է թվին ՆՊ (=991): Այս մատուռը ևս ունեցել է մի նոյնպիսի քարէ դուռն, սակայն այժմ կոտրատուած, ընկած է վայր:

Բազմաթիւ տների և 2 ձիթահանքի հիմնապատեր և քարա-կառուանքներ նկատելի են այս ու այն կողմում:

Այստեղից փոքր ինչ հեռու, բարձր բլրի գագաթին կայ մի հինաւուրց մարոց, պարսպապատ. արևմտեան կողմից հոսում է Եարփուզլու գետը, հիւսիսային կողմը տարածւում Սևանայ լիճը, միւս երկու կողմերումն էլ ձգւում են ձորակներ: Ամրոցի մէջ կայ հայ երկու կիսաւեր եկեղեցի, շուրջը գերեզմանատուն:

Եարփուզլու, հսումը Գաղճանոց.—(63° 16' 35"—40° 9' 6")—Մի փոքրիկ գիւղ է, այժմ թրքաբնակ: Այստեղ կայ մի աւեր եկեղեցի, շուրջը խաչքարեր՝ առանց տապանազրկերի: Բնակիչները շիաթուրքեր են 98 տուն. 372 ար. 347 իգ. միասին 719 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Սրանց հողը հաշուած է Գեօտակ-բուլաղի հասարակութեան հողերի հետ:

Չամուրլու.—(63° 15' 15"—40° 6' 52")—Մի աննշան, թրքաբնակ գիւղ է, 62 տուն բնակչով, 261 ար. 230 իգ. միասին 491 հոգի:

Շօրգլու.—Մի աննշան, փոքրիկ գիւղ է, Ներքին Ալուշալուից 5—6 կիլոմետր դէպի հարաւ: Այստեղ կայ մի կիսաւեր եկեղեցի և մի մատուռ: Բնակիչները քրդեր են, 34 տուն, 176 ար. 172 իգ. միասին 348 հոգի: Պարապում են անասնապահութեամբ և երկրագործութեամբ:

Կիզիլ-խարապա երկրորդ.—Թրքաբնակ մի աննշան գիւղ է, 130 տուն բնակչով, 461 ար. 456 իգ. միասին 917 հոգի: